

Суспільно-політична історія України

УДК 94(477.54/62)

О.Ю. Біррова

ЗДОБУТТЯ СЛОБІДСЬКИМИ СТАРШИНАМИ ДВОРЯНСЬКОГО ЗВАННЯ

Стаття присвячена генезису дворянського стану в слобідському суспільстві.

Ключові слова: дворянство, суспільство, полковник, привілеї.

Статья посвящена генезису дворянского сословия в слободском обществе.

Ключевые слова: дворянство, общество, полковник, привилегии.

The article is devoted to the genesis of the nobility in the community of Slobidska Ukraine.

Key words: nobility, community, colonel, privileges.

Постановка¹проблеми. Слобожанщина – регіон, який завжди мав свої особливості та відмінності. Це зумовлено географічним розташуванням краю, умовами заселення, складом мешканців. Передумови до отримання козацькими слобідськими старшинами дворянських звань склалися ще задовго до видання Жалуваної грамоти дворянству. Виникнення дворянського стану на основі місцевої полкової старшини дає змогу більш ретельніше дослідити історію Слобідської України, яка є частиною загальноукраїнської історії.

Аналіз актуальних досліджень. Більшість науковців досліджували означену тему в контексті вивчення історії та побуту Слобожанщини. Багато робіт написано наприкінці ХІХ - на початку ХХ ст. Щодо сучасного дослідження, то історики здебільшого вивчають полковий устрій та полкових старшин, не акцентуючи увагу на перетворенні їх на дворянський стан.

Мета статті – дослідити процес формування дворянського стану в Слобідській Україні.

Виклад основного матеріалу. Дворянських землевласників у Слобожанщині спочатку не було. Хоча серед переселенців, які прийшли з Гетьманщини, були й представники шляхти, але вони не мали привілеїв й розчинилися у складі козацтва. У ХVІІ ст. дворянське походження не мало особливого значення. Шляхетське походження не було обов'язковим для отримання звання старшини чи полковника, а ідея привілейованого шляхетства суперечила виборному началу, яке панувало в слобідських полках.

З часом автономний устрій Слобідської України почав занепадати. Представники вищого прошарку прагнули довести своє шляхетське походження, виводячи свій родовід з аристократичних родин гербового дворянства. На початку ХVІІІ ст. відбувалася зміна прізвищ на шляхетні. Як і серед старшин Гетьманщини в середовищі слобідських старшин існувала тенденція прик-

рашатися не лише прізвищем, але й гербом, часто взятим у шляхти Речі Посполитої. З кінця ХVІІ – початку ХVІІІ ст. відомі лише три герби: І. Перехрестова, Г. Кондратьєва, Ф. Донець-Захаржевського. Надалі всі полковницькі родини мали свої герби [8, с. 155].

Петром І запроваджено надання у 1714 р. старшинським дітям звання підпрапорних, які до цього називалися полковими козаками [1, с. 148]. Надання цієї переваги поклато початок спадковості старшинського звання. Хоча й до цього часу посада батька часто переходила до його синів. Так, наприклад, після смерті полковника Григорія Донець-Захаржевського його наступниками стали Федір Григорович та Костянтин Григорович. Посаду сумського полковника Андрія Кондратьєва отримав його син Іван Кондратьєв. Місце охтирського полковника Федора Осипова посів його син Максим Федорович.

Остаточне визнання за козацькими старшинами дворянських прав та привілеїв відбулося за часів правління Катерини ІІ. Російський уряд неохоче визнавав шляхетські права за українськими козацькими старшинами. Дворянське звання на Слобожанщині мала невелика кількість російських й іноземних поміщиків, військових і громадських посадовців, які отримали тут землі через пожалування за службу або іншими способами. Стосовно місцевої еліти, то майже всі її представники – це колишня козацька старшина. Лише небагато родин могли вести свій родовід від гербового дворянства. Більш дійсним було їх посилання на свої воєнні заслуги та службу їх пращурів. Прикладом є лист від острогозьких старшин, звернений до імператриці, з проханням надати їм офіцерські звання: "Височайше Ваше милосердя ... просимо про переведення нас із козацького начальства, яке зветься полковими та сотенними старшинами в штаб та обер-офіцерські ранги ... удаючись до Ваших великих щедрот просимо перейменувати

наші козацькі та старшинські чини – армійськими.

Оскільки ще Петро I постановив, що всі, які мають обер-офіцерські чини та їх діти є дворянами, й належить їм надати патент на дворянство ... ми рабськи просимо надати нащадковим старшинам та підпрапорним, діди яких служили в старшинських чинах, статус шляхтичів Слобідсько-Української губернії" [2, с. 81].

У 1767 р. відбулися вибори до Комісії зі складання нового уложення. Були розіслані циркулярні листи "всім благородним особам, які мають у повітах полків вотчини, для виборів уповноважених всіх станів, за винятком селян". Оскільки в Слобідсько-Українській губернії дворян не виявилось, права виборців отримали шляхтичі, які володіли землями та підданими. Питання про дворянство старшинського стану ще не було вирішене – це справа майбутнього, але воно наче саме по собі вирішувалося фактом виборів. У 1786 р. видано "Список дворян, занесених до родовідної книги Слобідсько-Української (потім Харківської губернії)". Родовідні дворянські книги склалися з шести частин: перша – жалуване дворянство, друга – військове, третя – по службі (чину) та ордену, четверта – іноземне дворянство, п'ята – титуловане дворянство, шоста – давні дворянські родини, які могли підтвердити свою належність до цього стану протягом ста років до видання Жалуваної грамоти (1785 р.). До цих книг не занесли особових дворян, тих, які не мали нерухомої власності. У "Списку дворян" згадуються прізвища відомих родин, представники яких обіймали чільні посади в колишній полковій ієрархії, а також особи російської знаті: Квітки, Шидловські, Донець-Захаржевські, Надаржинські, Ковалевські, Голіцини та інші [4, с. 32].

Багато з них переселилися в цей край за часів правління Петра I, тоді ж прийшли молдавани на чолі з князем Кантеміром: Абази, Куликовські. У середині XVIII ст. переселилися сербські родини – Шевичів та Депрерадовичів. На Слобожанщині оселялися й російські дворяни, які отримували тут маєтки за своє служіння або завдяки родинним зв'язкам.

Почесною родиною в Харківському та Ізюмському полках були Донець-Захаржевські. В описові Харкова згадується сотник, у якого був десятником Г. Донець. Філарет зазначає, що Григорій Дорофійович мав прізвище "Донець" за отримані ним перемоги над татарами на річці Донець, а справжнє його прізвище – Захаржевський. В універсалі Курязькому монастирю Донець писав про себе так: "Я, полковник Григорій Дорофійович Донець", вірогідно друга частина прізвища була додана пізніше.

Почесне місце серед шляхетських родин належало Ковалевським. За свідченнями П. Ковалевського, вони належали до русько-литовського роду Доленга-Ковалевських, зокрема до слобідсько-української гілки. Вони були представниками відомого литовського герба Доленга – нащадків Гедиміна. Улітку 1651 р. декілька

великих груп козаків під керівництвом своїх старшин вирушили з Гетьманщини на схід та поселилися на південь від Белгородської смуги. На чолі однієї з таких груп був Семен Ковалевський, який заснував у 1651 р. слободу Ольшану [5, с. 21].

До слобідської аристократії належали й Шидловські. І. Срезневський відзначає, що представники цієї родини прибули до Слобожанщини під час переселення у 1645 – 1647 рр. із Задніпровської України. Цю думку спростовує П. Губський котрий говорить про перехід Шидловських із Польщі до Московської держави. Початковою формою написання прізвища була "Шилов", яка згодом змінена на "Шидловський". У виписці за 1705 р. згадується вже про полковника Федора Шидловського. Очевидно, що на початку XVIII ст. цей полковник змінив форму написання свого прізвища.

До родин, які прийшли на Слобожанщину за часів правління Петра I, належали Куликовські. Є. Альбовський називає Прокопія Васильовича Куликовського молдаванином, котрий до цього служив у волоського господаря князя Кантеміра. Про молдавське походження свідчить і Й. Гільденштедт: "Родоначальником був молдавський виходець Прокопій Куликовський, призначений за заслуги Петром I у 1712 р. харківським полковником" [3, с. 84]. В. Маслійчук відзначає, що справжнє прізвище харківського полковника – Карайман, а назвисько Куликовський він отримав у Польщі [8, с. 122]. За своє служіння Петру I, полковник отримав земельну власність у Слобідській Україні. Найбільш відомим спадкоємцем Прокопія Куликовського був його молодший син Матвій Прокопович Куликовський, який також як і батько обіймав посаду харківського полковника. Куликовські як іноземні дворяни були занесені до четвертої частини "Дворянської родовідної книги", оскільки в цю книгу записувалися всі дворяни іноземного походження, котрі мали маєтки на території Слобожанщини.

Іншою шляхетною родиною були Каразіни, які походять від грецького роду Караджи. Полковник Назар Каразін отримав від Катерини II землі у Слобідській Україні. Його син Василь Назарович Каразін вважав себе сербом по батьку. В.Н. Каразін відомий як засновник Харківського університету, який нині названий його ім'ям. Інший син Назара Каразіна – Іван Назарович Каразін заснував парк в Основ'янях Харківської губернії. В цьому парку проводилася акліматизація різних видів рослин.

Окремо слід відзначити родину Харитоненків, яким належав відомий маєток Слобідської України – Наталіївка. Батько Івана Харитоненка – Герасим Омелянович був державним селянином (за часів кріпацтва вільний господар, який сплачував державі феодалну ренту — грошовий оброк, мав право займатися дрібною торгівлею в місті та його околицях, відкривати трактири й лавки). Герасим Харитоненко (1784 – 1851 рр.) жив з родиною у слободі Нижня Си-

роватівка неподалік Сум, успішно займався торгівлею, а з 1849 р. став купцем 3-ої гільдії. У Герасима Омеляновича було восьмеро дітей, Іван був п'ятим. Народився Іван Харитоненко у 1820 р., після народження батьки купили йому п'ять десятин орної землі та п'ять десятин сіножаті. Спочатку І. Харитоненко торгував у крамниці рідного містечка. З часом у Сумах він увійшов до кола купців, здобув у них повагу. Переїхавши до Сум, Іван Герасимович оточив себе новими знайомими-однодумцями, почав солідну справу. Невдовзі поїхав до Москви знайомитися з купцями Зотовими, за домовленістю поставляв їм цукор, а звідти привозив цукерки, печиво, ковбаси. Після скасування кріпацтва скупив ще землі, набрав вільних селян, створив економію. У Сумському повіті Харитоненко став відомою діловою людиною. Згодом Іван Харитоненко став купцем 2-ої гільдії.

У 1882 р. І. Харитоненко отримав дозвіл зображувати на своїй продукції двоголового орла й став купцем 1-ої гільдії. За активну громадську діяльність Іван Харитоненко отримав звання дійсного статського радника, а за добродійність його було нагороджено орденом Святого князя Володимира III ступеня, присвоєно звання почесного громадянина Сум.

Відомою родиною були Кеніги. Леопольд Кеніг (1821 – 1903 рр.) петербурзький німець його пращури були вихідцями з Німеччини – з Ерфурта. Сам Леопольд народився в Петербурзі. Його дідусь у 1812 р. приїхав до Росії він був булочником, в той час більшість з представників цієї професії в Петербурзі були німцями. Згодом родина Кенігів відкрила власну булочну. Але вона згоріла і Леопольду Кенігу довелося покинути навчання і заробляти гроші власною працею. Майбутній цукрозаводчик починав свою кар'єру робітником на цукровому заводі Карла Папмеля, потім став помічником господаря. Після смерті Папмеля працював головним майстром на заводі Прокопія Понамарьова. У 1846 р. одружився з дочкою Папмеля – Кароліною. Саме на гроші її родичів він купив свій перший завод. Згодом поїхав до Гамбурга з метою ознайомлення з новими технологіями у цукровому виробництві.

Леопольд Кеніг володів шістьма будинками в Петербурзі, у 70-х рр. XIX ст. Л. Кеніг придбав маєтки в Охтирському та Лебединському повітах Харківської губернії: Шарівку та Тростянець. Загальна кількість землі в Україні становила сорок тисяч десятин. В маєтках підприємець переобладнував та відкривав цукрові заводи, оскільки у першій половині XIX ст. в Росії прибутковим була цукрова промисловість. Крім цього в маєтку Тростянець він мав парову паркетну фабрику. У 1908 р. на Міжнародній будівельно-художній виставці продукція цієї фабрики була нагороджена Великою золотою медаллю. Після смерті Л. Кеніга його майно успадкували п'ять синів: Карл, Леопольд, Олександр, Фрідріх та Юлій.

Після видання Катериною II "Жалуваної грамоти дворянству" поміщики прагнули відшукати докази, які б свідчили про їх право називатися дворянами та бути занесеними до родовідних книг. Належність до дворянського стану треба було доводити у губернському дворянському зібранні. З губернії справи про надання дворянського титулу поступали на розгляд до Герольдії Сенату. Розпочалася русифікація українського вищого прошарку суспільства, яке прагнуло бути схожим на російське панство.

За часів правління Катерини II та її наступників радикально змінилася суспільна градація. Про це свідчить перелік станів мешканців міста Краснокутськ Охтирської провінції за 1773 р., у якому відзначені такі групи: "Військово-службові, відставні, статські, колишні козацькі старшини, духівництво, військові обивателі, піддані черкаси, монастирські черкаси" [6, с. 65]. Найчисленнішим є стан військових обивателів, до якого ввійшла більшість колишніх полкових козаків.

В описові станів жителів міста Куп'янська за 1860 р., помітні вже певні зміни. У документі називаються такі стани: "Дворяни – спадкові та особисті. Духівництво. Громадський стан – почесні громадяни, купці, міщани та занесені до окладу. Сільський стан – селяни державні та поміщицькі. Військовий стан – служили регулярних військ, безстроково відпущені, відставні нижні чини, солдатські діти" [7, с. 73]. Переважну кількість мешканців у цьому переліку складає селянський стан, потім – група міщан та занесених до окладу. На відміну від попереднього документа, йдеться про стан дворян, який виник після грамоти 1785 р. Якщо в першому опису панські селяни називаються "підданими черкасами", то в другому документі вони мають назву "поміщицькі", тобто кріпаки.

Висновки. Отже, в період заселення Слобідської України не існувало чіткого класового поділу суспільства. З часом автономія цих земель обмежувалася, через збільшення впливу російської імперської влади. Формально козацька полкова старшина отримала права вищого прошарку суспільства, ще до правління Катерини II, але юридично ці права були закріплені грамотою 1785 р.

Перспективи подальших досліджень. Вивчення появи місцевого дворянства в слобідському суспільстві дає змогу дослідити розвиток садибного будівництва, адже саме дворянські родини були власниками маєтків в Слобідській Україні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Багалея Д. И. Материалы для истории колонизации и быта Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губерний / Д. И. Багалея. – Х.: Тип. К. П. Счасни, 1890. – Т. 2. – 433 с.
2. Воронежский край в XVIII в. : Документы и материалы по истории края / Сост.

- В. М. Проторчина. – Воронеж : Изд-во Воронежского ун-та, 1980. – Т. 2. – 176 с.
3. Гильденштедт Й. Путешествие академика Гильденштедта. – Х. : Тип. губерн. правления, 1891. – 89 с.
  4. Илляшевич Л. В. Краткий очерк истории харьковского дворянства / Л. В. Илляшевич. – Х. : Тип. М. Зильберберга, 1885. – 166 с.
  5. Ковалевский П. Е. Род Ковалевских за триста лет 1651 – 1951 // Харьковский исторический альманах / Под ред. А. Ф. Парамонова. – Х. : Изд-во Хар. част. музея гор. усадьбы, 2002. – зима – С. 17–32.
  6. Краснокутськ. Старовинні міста Харківщини : Зб. арх. документів та матеріалів / Під ред. А. І. Епштейна. – Х. : Фоліо, 1994. – 95 с.
  7. Куп'янськ. Старовинні міста Харківщини : Зб. арх. документів та матеріалів / Під ред. А. І. Епштейна. – Х.: Фоліо, 1994. – 91 с.
  8. Маслійчук В. Л. Козацька старшина слобідських полків другої половини XVII – першої третини XVIII ст. / В. Л. Маслійчук. – Х. : Райдер, 2003. – 252 с.